

KARAHANLI TÜRKÇESİNDE İYELİK EKLI KISALTMA GRUPLARI ÜZERİNE

Aslı ZENGİN*

Öz

Kısaltma grupları, kelime grupları ve cümlelerden kısaltma, yıpranma ve kalıplaşma yoluyla ortaya çıkan kelime gruplarıdır. Bunlar, isnat, ilgi, yönelme, bulunma, ayrılma ve vasıta gruplarıdır. Karahanlı Türkçesi dil yadigârlarından biri olan Kutadgu Bilig isimli eserde ilk unsuru bulunma, ayrılma, yönelme hali eki, ikinci unsuru da iyelik eki almış olan yapılara tesadüf edilmiştir. Bu yapılar, özelliklerine göre üç şekilde incelenmiş ve konuyla ilgili tespitler yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kelime Grupları, Kısaltma grupları, İyelik ekli kısaltma grupları, Karahanlı Türkçesi, Kutadgu Bilig

ABBREVIATION PHRASES WITH POSSESSIVE SUFFIXES IN KARAKHANID TURKISH

Abstract

Abbreviation phrases are the word groups which are formed from phrases and sentences by contraction, attrition and stereotyping. These are attribution, relation, dative, locative, ablative and instrumental phrases. In Kutadgu Bilig, a Karakhanid Turkish work, we have determined some structures whose first component have locative, ablative and dative suffixes and second component have possessive suffixes. These structures have been analyzed in three forms and have been made some determinations about them.

Keywords: Word Groups, Abbreviation phrases, Abbreviation phrases with possessive suffix, Karakhanid Turkish, Kutadgu Bilig.

* Arş. Gör. Dr. Aslı Zengin, İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Eski Türk Dili Anabilim Dalı.

GİRİŞ

Makalenin konusu olan Karahanlı Türkçesinde iyelik ekli kısaltma grupları, tarafımızdan hazırlanan *Karahanlı Türkçesinde Kelime Grupları*¹ adlı doktora çalışmasında karşılaşılan örneklerden yola çıkılarak değerlendirmeye tâbi tutulacaktır. Kelime gruplarının alt başlıklarında verilen “kısaltma grupları”nın dil bilgisi kitapları ile müstakil kelime grupları kitaplarında nasıl değerlendirildiği incelenmeye çalışılacaktır. Daha sonra ilk unsuru yönelme, bulunma veya ayrılma hali eki almış ve ikinci unsuru da iyelik eki almış olan, kısaca *iyelik ekli kısaltma grupları* adını verdiğimiz yapıları örnekler üzerinden değerlendirilecektir.

Kısaltma grupları, kelime grupları ve cümlelerden kısalma, yıpranma ve kalıplaşma yoluyla ortaya çıkan kelime gruplarıdır. Kapsamı geriye, istikameti ileriye yönelik bir fonksiyona sahiptirler. Bunlar, isnat, ilgi, yönelme, bulunma, ayrılma ve vasıta gruplarıdır.

Türk Dili üzerine yazılmış belli başlı gramer kitaplarında kısaltma gruplarının bazen farklı başlıklar altında değerlendirildiği görülür.

Jean Deny, *Türk Dili Grameri (Osmanlı Lehçesi)* adlı eserinde yönelme, bulunma, ayrılma grubu şeklindeki yapıları sıfat tamlaması olarak değerlendirmiştir.²

Tahir Nejat Gencan, *Dilbilgisi* isimli eserinde, isnat gruplarını “kurallı birleşik sıfat” olarak değerlendirmiş ve *boyu uzun* (adam), *penceresi açık* (oda) örneklerinden hareketle isimle sıfatın yer değiştirdiğini ifade etmiştir. Ayrıca yönelme, bulunma ve ayrılma gruplarını “tümlemiş sıfatlar” olarak ele almıştır. Tahir Nejat Gencan, “Kurallı birleşik sıfatlarda sıfattan önce gelen adın sonunda iyelik takısı (ad takımlarında tümlenen takısı) –i, –si bulunur: *Havası güzel yer*. Tümlemiş sıfatlarda ise sıfattan önce gelen ad, durum takılarından biriyle çekimlenmiştir” diyerek³ –e, –i, –de- den eklerinin tümleyici adlara gelen durum takıları olduğunu belirtir.

Muharrem Ergin, *Türk Dil Bilgisi* isimli eserinde, isnat, genitif, datif, lokatif, ablatif ve akuzatif gruplarının kısaltma grubu sayılabileceğini ifade etmiştir.⁴ “Bir yandan iyelik grubuna yaklaşan genitif grubu, bir yandan da sıfatı klişeleşmiş bir genitif olan bir sıfat tamlamasına benzemektedir. Aynı tipte gruplar olan datif, ablatif ve lokatif grupları da bu şekilde sıfat tamlamasına

¹ *Karahanlı Türkçesinde Kelime Grupları*, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Eski Türk Dili Bilim Dalı, İstanbul, 2013. (Yayımlanmamış doktora tezi).

² Jean Deny, *Türk Dili Grameri (Osmanlı Lehçesi)*, Tercüme: Ali Ulvi Elöve, Maarif Vekaleti, İstanbul, 1941, s.722-723.

³ Tahir Nejat Gencan, *Dilbilgisi*, Tek Ağaç Yay., Ankara, 2007, s. 296.

⁴ Muharrem Ergin, *Türk Dil Bilgisi*, Bayrak Yay., İstanbul, 2012, s. 397.

benzerler. Fakat bu dört grubun sıfat tamlamaları olmadıkları muhakkaktır. Hepsinin ikinci unsurda bulunan vurguları da bunu göstermektedir. Yalnız, bütün bu grupları kısaltma grupları olarak saymak da mümkündür.” der.⁵ Ergin’e göre, “Akuzatif grubu, partisip grubu veya fiil grubunun kısalmış, yardımcı fiili düşmüş şeklidir. Onun için akuzatif grubu da kısaltma grubu sayılabilir.”⁶

Tahsin Banguoğlu, *Türkçenin Grameri* isimli eserinde, kısaltma gruplarını müstakil bir başlık altında ele almamıştır. Çekim Öbekleri bahsini, isim ve fiil öbekleri şeklinde ikiye ayırarak incelemiş, kısaltma gruplarını da isim öbekleri bahsinde değerlendirmiştir.⁷ Banguoğlu, “*dile kolay, cana yakın, geçmişe bağlı, ava meraklı, keyfe keder, yükte hafif, yaşta küçük, kafadan sakat, kulaktan dolma*” gibi örnekleri birleşik sıfat olarak değerlendirmiştir.⁸

Leyla Karahan, *Türkçede Söz Dizimi* isimli eserinde, isnat, yükleme, yaklaşma, bulunma, uzaklaşma ve vasita gruplarını “kısaltma grupları” adı altında incelemiştir. Karahan, “Kısaltma grupları, kelime grupları ve cümlelerden, kısaltma ve kalıplaşma yoluyla ortaya çıkan gruplardır. Bu gruplar genellikle isim-fiil, sıfat-fiil veya zarf-fiil gruplarından kısalmış ve bunların bir kısmı kalıplaşmıştır.” demektedir.⁹

Halil İbrahim Delice, *Türkçe Sözdizimi* isimli eserinde, kısaltma öbeklerini, *ayrılma öbeği, belirtme öbeği, ilgi öbeği, isnat öbeği, kalma öbeği, yönelme öbeği* alt başlıklarıyla incelemiştir.

Günay Karaağaç, *Türkçenin Sözdizimi* isimli eserinde “kısaltma öbekleri” terimini kullanmış ve “Söz öbekleri ve cümlelerden yıpranma ve eksilme (ellipsis) yoluyla ortaya çıkan öbeklerdir.” şeklinde tanımlamıştır. Kısaltma öbeklerini, *isnat öbeği* ve *hal veya edat öbeği* ana başlıkları altında önce ikiye ayırmış; sonra *hal veya edat öbeklerini, yalın hal öbeği, ilgi hali öbeği, yapma hali öbeği, yaklaşma hali öbeği, bulunma hali öbeği, uzaklaşma hali öbeği, vasita hal öbeği, yön hali öbeği, eşitlik hali öbeği, benzerlik hali öbeği, karşılaştırma hali öbeği, sebep hali öbeği* ve *sınırlandırma hali öbeği* şeklinde 13 başlık altında incelemiştir.¹⁰

Konu ile ilgili olarak incelenen eserlerde “kısaltma grupları” farklı isimlerle karşılansa da tanımı ve içeriği genellikle aynıdır. Kısaltma grupları “Kelime grupları ve cümlelerden, kısaltma ve kalıplaşma yoluyla ortaya çıkan

⁵ M. Ergin, a.g.e., s. 397.

⁶ M. Ergin, a.g.e., s. 397.

⁷ Tahsin Banguoğlu, *Türkçenin Grameri*, TDK Yay., Ankara, 1995, s. 506.

⁸ Tahsin Banguoğlu, a.g.e., s. 307.

⁹ Leyla Karahan, *Türkçede Söz Dizimi*, Ankara, Akçağ Yay., 2006, s.79.

¹⁰ Günay Karaağaç, *Türkçenin Söz Dizimi*, İstanbul, Kesit Yay., 2011, s. 175.

gruplardır. Bu gruplar genellikle isim-fiil, sıfat-fiil veya zarf-fiil gruplarından kısaltılmış ve bunların bir kısmı kalıplaşmıştır.” şeklinde tanımlanmıştır.

Bütün bu görüşlerin ortaya koyduğu tanım ve içeriklere göre kısaltma grupları iki isim veya isim yerini tutan kelime grubundan oluşan ve birinci unsurun aldığı hal ekine göre sınıflandırılan yapılardır. Yani birinci unsuru hal eki almış bir isim, ikinci unsuru ise yalın halde bulunan bir isimden oluşur.

[İsim + hal eki] +[isim+(yalın hal)]

Ancak Türkçe’de ayrılma grubunu oluşturan yapılarda bazen ikinci unsurun iyelik ekiyle karşımıza çıktığı görülür: *Çocuklardan biri, bunlardan bazısı, renklerden koyusu...* gibi. Bu türlü yapılar için Enver Naci Gökşen, “Çıkma Durumu (-den) ve Kapsamı” isimli makalesinde “Belirtili ad tamlamalarında ikinci sözcük, sayı ya da belirsiz nitelik bildiren bir sözcük ise –in takısı yerine, genellikle –den takısı getirilir.” der. “Böceklerden (böceklerin) biri soktu. Çocuklardan (çocukların) birkaçı geldi. Taşlardan (taşların) üçü düştü.” örneklerini verir.¹¹

Kevser Acarlar, “Çıkma Durumunda (“-den” halinde) Sözcüklerin Tümcede Türlü Kullanışları” isimli makalesinde “Çıkma durumunda bir sözcük belgisiz adıl (zamir) ya da üçüncü tekil kişi iyelik eki alarak adillaşan sayı sıfatlarından önce kullanıldığında “çıkmalı tamlama” öbeği kurar. Bunlar da belirli ad tamlamalarına benzerler.” diyerek “Öğrencilerden bazıları (öğrencilerin bazıları), misafirlerden her biri (misafirlerin her biri), düşmanlardan birçoğu (düşmanların birçoğu), çocuklarımdan ikisi (çocuklarımdan ikisi), bileziklerimden biri (bileziklerimden biri)” örneklerini verir.¹²

Bu yapılar için Muharrem Ergin, *Türk Dil Bilgisi* kitabında ablatif grubunu açıklarken verdiği *bunların biri* ve *bunlardan biri* örneklerinde “Birbirine çok benzeyen, fonksiyonları bir gibi olan bu iki grubu birbirine karıştırmamak lazımdır.” demektedir. Bu örneklerden ilkinin isim tamlaması, ikincisininse kısaltma gruplarından ablatif grubu olduğunu söyler.¹³

Bu iki örnekten hareket eden Leyla Karahan ise, *Dil Araştırmaları Dergisi*’nde yayımladığı “Türkçede “-Dan biri” Yapılı Kelime Grupları Üzerine” başlıklı makalesinde, *-Dan biri* yapılı kelime gruplarının birer sıfat

¹¹ Enver Naci Gökşen, “Çıkma Durumu –den ve Kapsamı”, *Türk Dili*, XXX, 279 (Aralık 1974), s. 973.

¹² Kevser Acarlar, “Çıkma Durumunda (“den” halinde) Sözcüklerin Tümcede Türlü Kullanışları”, *Türk Dili*, XXIV, 235 (Nisan 1971), s. 35.

¹³ Muharrem Ergin, a.g.e., s. 394.

tamlaması olduğunu belirtir. “Tanıdıklarımın biri” kelime grubunu ele alan Karahan, bu grubun açılımının “tanıdıklarımın olan bir adam” şeklinde anlaşılması gerektiğini ifade eder. Bu kelime grubunda ilk unsurun *-Dan* eki ve ikinci unsurun iyelik eki taşımasının grubun sıfat tamlaması olmasına engel bir durum teşkil etmediğini söyler. Bu durumda “tanıdıklarımın biri” yapısının “tanıdıklarımın olan bir adam” yapısıyla anlam ve görev bakımından aynı olması sebebiyle her iki yapının da sıfat tamlaması olması gerektiğini belirtir.¹⁴

Buraya kadar üzerinde durduğumuz “*-Dan biri*”li yapıların dışında tarihî metinlerde iyelik eki taşıyan ayrılma ve bulunma gruplarının yanında, yaklaşma gruplarının da varlığı söz konusudur. Ayrıca bu gruplarda ikinci unsur her zaman belirsizlik zamiri ya da üçüncü teklik şahıs iyelik eki olarak zamirleşen sayı sıfatları olmayıp doğrudan iyelik eki almış bir isim şeklinde de karşımıza çıkmaktadır. Bu yapıdaki kelime gruplarında ikinci unsurun aldığı iyelik eki, tamlayanı düşmüş bir iyelik grubunun iyeliği olabilir mi?

Sözgelimi yaklaşma grubu örneği olarak karşımıza çıkan:

bu sözke tanuķa munu keldi söz

bu sözni eşitgil sözüñg munda üz (K. B. 153)

“*Buna tanık olarak işte şu söz geldi; bu sözü işit ve bu hususta sözünü kes.*”

“*Bu sözke tanuķı*” şeklindeki kelime grubunu “[*onun*] *bu söze tanuķı*” şeklinde düşünersek, iyelik eki, düşmüş bir ilgi zamirine ait iz olarak varlığını sürdüğünü söyleyebiliriz. “*Bu söz*” yapısı da sıfat tamlamasıdır.

Şayet yapıyı oluşturan ikinci unsorda iyelik eki, iyelik fonksiyonunu yitirmiş ve bir belirsizlik zamiri şeklindeyse, bu yapı da tamlayanı düşmüş iyelik grubu gibi değerlendirilebilir mi? Söz gelimi “*çocuklardan biri*” örneğinde, “*biri*” kelimesi “*herhangi biri*” anlamında, iyelik ekinin fonksiyonunu kaybettiği, belirsizlik zamiri halindedir. Ancak aynı belirsizlik “*çocuklardan ikisi*” örneğinde de mevcuttur. Burada da “*ikisi*” kelimesindeki *-si* iyelik eki, iyelik fonksiyonunu kaybetmiştir. Yani sonuç olarak iyelik ekini almış olan sayı sıfatları, “*herhangi biri, herhangi ikisi, herhangi üçü...*” gibi bir belirsizlik arz ediyorsa, bu yapıları nasıl değerlendirmeliyiz? Aynı şekilde “*çocuklardan bazısı*”, “*çocuklardan birçoğu*” örneklerinde gördüğümüz ikinci unsur iyelik eki taşıyan ancak iyelik ekinin fonksiyonunu yitirdiği bir belirsiz zamir ise bu yapılar hangi kategoride ele alınmalıdır?

¹⁴ Leyla Karahan, “Türkçede “*-Dan biri*” Yapılı Kelime Grupları Üzerine” *Dil Araştırmaları*, Sayı: 11, Güz 2012, s. 9-15

Muharrem Ergin, *Türk Dil Bilgisi* isimli kitabının kesir sayı sıfatlarını anlattığı kısmında “Bunlar nesnelere parçalarını belirten sayı sıfatlarıdır. Kesir sayı sıfatları tek kelime halinde değil, bir kelime grubu şeklinde bulunurlar: üçte bir (ekmek), dörtte üç (elma) misallerinde olduğu gibi. Bu sıfatlar fazla kullanılmazlar. Parça ifadesi için bunların isim gibi kullanılması sıfat gibi kullanılmasına tercih edilir: (ekmeğin) üçte biri, (elmanın) dörtte üçü, (paranın) yüzde ikisi, (gelenlerin) onda ikisi, (nüfusun) binde yirmisi misallerinde olduğu gibi.” demektedir.¹⁵

Şu halde “çocuklardan biri”, “çocuklardan ikisi”, gibi örneklerde, dilin bu yapıları da kesir sayı sıfatları gibi değerlendirmesi söz konusu olabilir mi? Yani “biri”, “ikisi”, “üçü” bir “bütün”ün “parça”sı olduklarından, dil onlara iyelik eki ekleyerek kesir sayı sıfatı yapısı gibi değerlendiriyor olabilir mi? “(Ekmeğin) üçte biri” ile “çocuklardan biri” örneklerinde ilk örnekteki “biri” bir sayıyı karşılarken, yani bütünden bir parçayı karşılarken, ikinci örnekteki “biri”, “herhangi biri” anlamında bir belirsizliği karşılamaktadır. O nedenle de iyelik eki fonksiyonunu yitirmiş, “biri” belirsiz bir zamir halini almıştır.

*Kutadgu Bilig*¹⁶ ve *Atebetü'l-Hakayık*¹⁷ adlı eserlerde buna benzer pek çok örnek bulunmaktadır:

[isim+ayrılma hali fonksiyonunda bulunma hali eki] + [isim+iyelik eki]

Yukarıdaki formüle uygun biçimde karşımıza çıkan örnekler şunlardır:
bularda birisi birin(ge) yağ(ı)

yağ(ı)ka yağ(ı) ıd(ı) kesti çoğ(ı) (K. B. 144)

“Bunlar birbirine düşmandır; Tanrı düşmana karşı düşman gönderip savaşı kesti.”

bu dörtte biri ot birisi yağ(ı)

üçün(ç)ü ig ol kör tiriglik ağ(ı) (K. B. 307)

“Bu dörtten biri ateş, biri düşmandır; üçüncüsü hayatın tuzağı olan hastalıktır.”

¹⁵ M. Ergin, a.g.e., s.252.

¹⁶ Reşid Rahmetî Arat, *Kutadgu Bilig*, Kabcacı Yay., İstanbul, 2006.

¹⁷ Reşid Rahmetî Arat, *Atebetü'l-Hakayık*, TDK Yay., Ankara, 2006.

Yukarıdaki ilk beyitte görülen “*bularda birisi*” ile ikinci beyitte görülen “*bu törtte biri*” örnekleri, şekil bakımından aynı olmakla beraber, ikinci unsurları olan “*biri(si)*” anlamca ilkinde “herhangi biri”, ikincisinde “nicelik bildiren” bir sayı sıfatıdır. Bu nedenle de ilk örnekteki “*biri*” kelimesinin ilgi zamiri istediği bir durum söz konusu değildir. Bu kelime grubu ancak bir sıfat-fiil grubundan kısalmış olabilir. Bu grubu “Bularda birisi (bolğan)” şeklinde düşünürsek, “Bunlardan birisi olan” şeklinde aktarabiliriz. Hatta, bu sıfat-fiil grubunun da bir sıfat tamlamasından kısalıldığını söyleyebiliriz. “*Bularda birisi (bolğan biri)*” şeklinde bir sıfat tamlamasından kısalmış bir sıfat-fiil grubu ile karşılaşırız. Ancak ikinci örnekte bir nicelik yani bir belirlilik söz konusu olduğundan, oradaki iyelik eki, bir ilgi zamiri isteyebilir. O zaman da “[*Onun*] *bu törtte biri*” şeklinde bir tamlayanı düşmüş iyelik grubu düşünmemiz mümkün olabilir.

Kanaatimizce metinde ikinci unsuru belirsizlik ifadesi taşıyan iyelikli yapıları sıfat-fiil grubundan kısalmış; belli bir sayıyı bildiren iyelikli yapıları ise, tamlayanı düşmüş iyelik grupları olarak değerlendirmek yerinde olacaktır.

1. Karahanlı Türkçesinde ikinci unsuru iyelik eki almış ancak iyeliğin fonksiyonunu yitirip belirsizlik ifadesi taşımaya başladığı ve sıfat-fiil grubundan kısalıldığını düşündüğümüz yapılar şunlardır:

basası bilig ol *bularda biri*

bu tört neᅇg uçuz tutma yüksek töri (K. B. 308)

(*bularda biri [bolğan]*)

“*Sonra bunlardan biri de bilgidir; bu dört nesneyi hafife alma, büyüktür önemi.*”

bularda birisi bu til yalğanı /

munıᅇgda basası sözüg kıyğanı (K. B. 338)

(*bularda birisi [bolğan]*)

“*Bunlardan biri yalan söylemektir. ikicisi verilen sözden dönmektir.*”

ilig aydı eᅇgü iki türlüᅇg ol

munıᅇgda biri cım tutar eᅇgü yol (K.B. 872)

(*munıᅇgda biri [bolğan]*)

“*Hükümdar dedi ki: İyi insan iki türlü olur; bunlardan biri doğrudan doğruya iyilik yolunu tutar.*”

toğa isiz ol kör **munıngda biri**

bu er ölmeginçe arımaz kiri (K.B. 876)

(**munıngda biri [bolğan]**)

“Bunlardan biri doğuştan kötüdür; bu insanın kiri ölene dek temizlenmez.”

bularda biri kıalsa törti kalur

bu törti yime kıalsa beglik ulur (K.B. 2059)

(**bularda biri [bolğan]**)

“Bunlardan biri ihmal edilirse dördü de kalır; dördü biden ihmal edilirse beylik çözülmeye yüz tutar.”

bularda biri özde ulgung turur

uluğka tapınsa özüng kıut bulur (K. B. 4175)

(**bularda biri [bolğan]**)

“Bunlardan birisi senin büyüklerindir; büyüğe hizmet edersen, sen de mutluluğa erersin.”

olarda biri savçı urğı turur

bularnı ağır tutsa kıut kıv bulur (K. B. 4337)

(**olarda biri [bolğan]**)

“Bunlardan biri Peygamberin neslidir; bunlara hizmet edersen devlet ve mutluluğa kavuşursun.”

olarda birisi otaçı turur

kamuğ ig toğaka bu emçi erür (K. B. 4356)

(**olarda biri [bolğan]**)

“Bunlardan biri otacıdır; bütün hastalıkları ve ağrıları bunlar tedavi eder.”

olarda birisi küdenke aş ol

ya sünnet aşu ya toğursa oğul (K. B. 4575)

(**olarda birisi [bolğan]**)

“Bunlardan biri düğün ziyafetidir; biri de bir oğlun doğumu ya da sünneti dolayısıyla

bularda birisi biriñge yağı

yağusa yağıka yağı adrara (K. B. 4633)

(bularda birisi [bolğan])

“Bunlardan her biri diğerine düşmandır; düşman düşmana yaklaşınca bu renklerle ayırt edilir.”

bularda biri kazı yinçke arığ

saşınık kerek tegse halkka asığ (K. B. 5329)

(bularda biri [bolğan])

“Bunlardan biri kadıdır; halka faydalı olabilmesi için o çok temiz ve takva sahibi olmalıdır.”

olarda birisi tiler yüz suvı

añgar yüz suvı kılğu kansa kıvı (K. B. 5516)

(olarda birisi [bolğan])

“Onlardan biri şeref için çalışır; onu şeref vermek suretiyle tatmin et.”

olarda biri bilge ‘alim turur

bu ‘alim bile erke kut kıv bolur (K. B. 5551)

(olarda biri [bolğan])

“Onlardan biri bilge alimlerdir; bunlar insanı devlet ve mutluluğa kavuşturur.”

bularda birisi bu baylar turur

buğun küçlügi bu ay kılkı unur (K. B. 5561)

(bularda birisi [bolğan])

“Bunlardan biri zenginlerdir; ey kudretli, halk arasında güçlü olanlar bunlardır.”

olarda biri bu ayayın eşit

yarağı körüp bil sen ötrü iş it (K. B. 5724)

(olarda biri [bolğan])

“Onlardan biri şudur, dinle sana söyleyeyim; uygun görürsen düşün ve ona göre hareket et.”

2. Karahanlı Türkçesinde ikinci unsuru iyelik eki almış ve belirli bir sayıyı karşılayan dolayısıyla tamlayanı düşmüş iyelik grubundan kısaltıldığını düşündüğümüz yapılar şunlardır:

kalı **üç adakta biri**

ikisi kamıtar uçar ol eri (K. B. 803)

([anıng] **üç adakta biri**)

“Eğer üç ayaktan biri yana yatarsa, diğer ikisi de kayar ve üstünde oturan yuvarlanır.”

ikide biri boldı şeksiz tülüg

tirildi ölümsüz uzun menğülüg (K.B. 1527)

([anıng] **ikide biri**)

“Şüphesiz ona ikisinden biri nasip olur; o ölümsüz, uzun ve ebedi bir hayat sürmeye başlar.”

seningde yok emdi **bu üçte biri**

qayudın tegir ilke küçkey eri (K. B. 3111)

([anıng] **bu üçte biri**)

“Şimdi bu üçünden hiçbirisi sende bulunmadığı için memleketin neresinde bir zorba çıkabilir.”

yimek içmek ol kör **bu üçte biri**

taqı bir tişi ol avıtısa eri (K. B. 3574)

([anıng] **bu üçte biri**)

“Bu için biri yemek içmektir; biri de erkeği avutan dişidir.”

miñger dostta biri bulunmaz köni (A.H. 382)

([anıng] **miñger dostta biri**)

“Binlerce dosttan bir gerçeği bulunmaz.”

3. Yukarıda sıraladığımız örneklerin dışında kalan yani ikinci unsuru iyelik eki almış bir belirsizlik zamiri ya da nicelik bildiren adlaşmış sıfat

yapısında olmayan, doğrudan doğruya iyelik eki almış isim şeklinde yönelme, bulunma ve ayrılma grupları da mevcuttur. Bu yapılarda ikinci unsurdaki iyelik ekinin, düşmüş bir ilgi zamirinin izi olabileceği düşünülerek, bu yapılar tamlayıcı düşmüş iyelik gruplarından kısaltılmış yapılar olarak değerlendirilmiştir. Bu örnekler aşağıda sıralanmıştır:

[isim+yönelme hali eki] + [isim+iyelik eki]

bu sözke tanuķa munu keldi söz

bu sözni eşitgil sözüñg munda üz (K. B. 153)

([anıη] **bu sözke tanuķa**)

“Buna tanık olarak işte şu söz geldi; bu sözü işit ve bu hususta sözüñü kes.”

bügü bilge begler **buđunķa başı**

ķılıç birle itmiş biligsiz işi (K. B. 223)

([anıη] **buđunķa başı**)

“Halkı idare edenler, hakim ve bilge beyler bilgisizin işini kılıçla halletmişlerdir.”

bu sözke tanuķa bu şa‘ır sözi

bu şa‘ır sözi sözke kattı tuzı (K. B. 711)

([anıη] **bu sözke tanuķa**)

“Şairin şu sözü buna tanıktır; şair sözü söze tuz katmıştır.”

buđunķa başı sen ay ilig bu kün

buğunuğ küdeşgil oduğ tur ögün (K.B. 1436)

([anıη] **buđunķa başı**)

“Ey hükümdar, sen bugün halkın başında bulunuyorsun; halkı gözet, aklın başında ve uyanık ol.”

negü tir eşitgil ıla beg sözi

sözi ma‘nisi ol **sözüñgke tözi** (K.B. 1779)

([anıη] **sözüñgke tözi**)

“İla beyi ne der, dinle; bu sözün manası senin sözlerine temel olsun.”

bayat kimke birse bu beglik işi

birür ög köngül kör **ol işke tuşu** (K.B. 1933)

([anη] **ol işke tuşu**)

“Tanrı kime bu beylik işini verirse, ona işiyle oranlı akıl ve gönül de verir.”

bu sözke tanuķı bu beytig oķı

bu sözke anuķ tut köngül ög taķı (K.B. 2046)

([anη] **bu sözke tanuķı**)

“Bu söze tanık olarak, Őu beyiti oku; bu sözü gönlüne al, aklına koy.”

boğı kıŐıga yunçıg kılınçı buŐı

buŐı kayda bolsa **tütüşke başı** (K.B. 2089)

([anη] **tütüşke başı**)

“Kısa boylu, bodur kimselerin doğası hırçın olur; hırçın nereye giderse, orada kavga başlar.”

bu sözke tanuķı munu bu söz ol

sözünge baķa körse maĥ ni tüz ol (K.B. 2112)

([anη] **bu sözke tanuķı**)

“İşte bu söz de buna tanıktır; bu sözün, dikkat edersen, manası da buna uygundur.”

bu sözke yanutu bu beyt ol tanuķ

tanuķ kayda bolsa bu hüççet anuķ (K.B. 2129)

([anη] **bu sözke yanutu**)

“Őu beyitler bu söze yanıt ve tanıktır; tanık neredeyse, hüççet de oradadır.”

bu sözke tanuķı bu beyt ol oķı

bu beytig oķı sen köngülke toķı (K. B. 2253)

([anη] **bu sözke tanuķı**)

“Bu söze tanıklık eden şu beyiti oku; bu beyiti oku ve onu gönlüne yerleştir.”

kisi alma alsa **özünge kırı**

sen algıl sakınuk erenler eri (K. B. 4483)

([anıη] **özünge kırı**)

“Ey takva sahibi kişi evlenme; evlenirsen, kendi dengin ile evlen.”

ajunda alındam **özümke öngi**

kaşuk sökti yim tap tonum koy yünge (K. B. 4767)

([anıη] **özümke öngi**)

“Dünyadan kendi hissemi aldım; kepekten yiyecek ile koyun yününden giysi bana yeter.”

kara ‘am tüşinge yürügi adın

adın boldı begler tüşi kör adın (K.B. 6024)

([anıη] **kara ‘am tüşinge yürügi**)

“Avam düşünün yorumu başka, beylerinkiyse başkadır; dikkat et.”

tiriglikke tatgi süçig can sevinçi

yigitlik teg edgü yok ermiş ayıttım (K.B. 6525)

([anıη] **tiriglikke tatgi**)

“Sordum, gençlik hayata kadar zevk veren, tatlı canı mutlu eden iyi bir şey yokmuş.”

[isim+bulunma hali eki] + [isim+iyelik eki]

tabi‘atta yigi ‘adet ‘aybsuzı (A.H. 249)

([anıη] **tabi‘atta yigi**)

[isim+ayrılma hali fonksiyonunda bulunma hali eki] + [isim+iyelik eki]

“Tabiatlerin en iyisi ve âdetlerin ayıplanmayanı (cömertliktir).”

bularda birisi bu til yalğanı /

muniᅡda basası sözüg kıyğanı (K. B. 338)

(*[anıᅡ] muniᅡda basası*)

“Bunlardan biri yalan söylemektir; ikincisi verilen sözden dönmektir.”

anıᅡda basası bu ođgurmıᅡ ol

muni ‘ aķıbet tip özüm yörmiᅡ ol (K. B. 357)

(*[anıᅡ] anıᅡda basası*)

“Ondan sonrakisi Ođgurmıᅡ’tır; onu ben akıbet olarak aldım.”

özüm taplamaz neᅡ biri yalğan ol

muniᅡda basası bu küç kılgan ol (K.B. 848)

(*[anıᅡ] muniᅡda basası*)

“Benim beğenmediğim şeylerden biri yalandır; ondan sonra da zulüm edenler gelir.”

kiᅡide ucuᅡı kiᅡi yaᅡᅡsaķı

kiᅡide ağırı kiᅡi ol aķı (K. B. 1028)

(*[anıᅡ] kiᅡide ucuᅡı*)

“Kiᅡinin itibarsız geveze olanıdır; kiᅡinin itibarlısı cömert olanıdır.”

bağırsak kiᅡi ol ***kiᅡide cıᅡı***

bađırsak sözi tut beđütgey sini (K.B. 1359)

(*[anıᅡ] kiᅡide cıᅡı*)

“İnsanın hakikisi sadakatli kiᅡidir; sadakatlinin sözünü tut, o seni büyütür.”

saķındı kör ay toldı erdemleri

ayur ay diᅡiğa ol ***erde eri*** (K.B. 1574)

(*[anıᅡ] erde eri*)

“O zaman Ay-Toldı’nın erdemlerini hatırladı ve: Ah yazık, o erler eriydi, dedi.”

kiᅡide kereki yarağlısı ol

yarap hem tusulup yoriğlisi ol (K.B. 1619)

(*[anɨ]* **kişide kereki**)

“Gerekli olan insan, işe yarayan insandır; işe yarayan insan da faydalı olandır.”

taķı bir saran ol **kişide ili**

bu üç neᅡg üçegü biligsiz tili (K.B. 1669)

(*[anɨ]* **kişide ili**)

“Biri de kişiyi aᅡağılık eden cimriliktir; bunların üçü de bilgisizlikten ileri gelir.”

kişide talusı uvutluğ kişi/

uvutluğ kişi ol **kişide başı** (K. B. 2201)

(*[anɨ]* **kişide talusı**)

“İnsanların seçkini hayâ sahibi olanıdır; hayâ sahibi olan kişi, bütün dünyaya sahip olsa bile doymaz.”

uvutsuz kişi ol **kişide ili**

köni sözlemez söz uvutsuz tili (K. B. 2203)

(*[anɨ]* **kişide ili**)

“İnsanların aᅡağısı hayâsız adamdır; hayâsızın dili doğru söz söylemez.”

ķamuğ eᅡgülıkte taķı artuķı

bu ögdülmüş ol emdi köᅡglüm toķı (K. B. 3057)

(*[anɨ]* **ķamuğ eᅡgülıkte taķı artuķı**)

“Bütün bu iyilikler arasında en iyisi, ᅡimdi ruhumu doyuran bu Ögdülmüş'tir.”

bu yalᅡguzluķumdın maᅡga yası yoķ

et öz din esenin munın buldum oķ (K. B. 3359)

(*[anɨ]* **bu yalᅡguzluķumdın yası**)

“Bu yalnızlığımın bana zararı yoktur; ten ve din sıhhatini ben burada buldum.”

erende eri ol kamuğ neñgke erk

bulup kılgu yirde özin tutsa berk (K. B. 3449)

([anıη] **erende eri**)

“Erlerin eri odur ki, her şeye gücü yeter; fakat yapmaya gelince, nefesine karşı mukavemet eder.”

tiriğlik tükeli tükül üç kün ol

anıñgda narusı neçe tüş tün ol (K. B. 3605)

([anıη] **anıñgda narusı**)

“Hayat tamamı tamamına üç gün sürer; bundan ötesi birkaç düş ve gecedir.”

kişide yavuzı özünğ bil özünğ

meğer edğü bolsa özünğ hem sözünğ (K. B. 3678)

([anıη] **kişide yavuzı**)

“Kendin de, sözün de iyi olsa bile, insanlar arasında kendini kötü bil, kendini.”

bu ol atka tegmiş tapuğ kılguçı

muniñgda narusı uda birgüçi (K. B. 4147)

([anıη] **muniñgda narusı**)

“Asıl makam sahibi hizmetkârlar bunlardır; diğer hizmetkârlarsa bunlara tâbi olur.”

“Bunlardan biri senin büyüklerindir; büyüğe hizmet edersen, sen de mutluluğa erersin.”

adaş tut **kişide talusın keğin**

yavuz bolsa iş tuş ökünç yir kiğin (K. B. 4233)

([anıη] **kişide talusın keğin**)

“İyi ve seçkin kişileri ahab edin; insanın eşi ve arkadaşı kötü olursa sonunda pişman olur.”

bularda basası çığaylar turur

neñgin edğülük kıl içür hem yitür (K. B. 4469)

“Bunlardan sonra yoksullar gelir; onlara mal ile iyilik et, yedir, içir.”

bularda talusın ayayın saṅga

kisi alḡu erse ḡulak tut maṅga (K. B. 4490)

“Bunlardan hangisinin daha iyi olduğunu sana söyleyeyim; evlenmek istersen bana kulak ver.”

kişide ya vuzraḡı yalḡan bolur /

yavuzda yavuz va' de, ḡıyḡan bolur (K. B. 5077)

([anıḡ] **kişide ya vuzraḡı**)

“Yalancı, insanların kötüsüdür; kötülerin kötüsüye verdiği sözünden dönendir.”

bularda basası kör ortu kişi

bu ortu ḡılumaz bu baylar işi (K. B. 5562)

([anıḡ] **bularda basası**)

“Bunlardan sonra orta halli insanlar gelir; orta halliler zenginlerin yaptıklarını yapamazlar.”

negü tir eşitgil tusulur kişi

tusulur kişi ol **kişide başı** (K. B. 5729)

([anıḡ] **kişide başı**)

“Başkalarına faydalı olan kişi ne der, dinle; başkalarına faydalı olan insan insanların başıdır.”

SONUÇ

Tarihî metinlerde, ilk unsuru yönelme, bulunma ve ayrılma hali eklerinden birini almış ve ikinci unsuru da iyelik eki taşıyan bugün Türkiye Türkçesinde sadece ayrılma grubunda görülen yapılarla karşılaşılmıştır.

Bu yapılar değerlendirilirken, kelime grubunun ikinci unsurunun üçüncü teklik şahıs iyelik eki alan bir sayı sıfatı olabileceği, bu durumda iyelik ekinin fonksiyonunu yitirmediği, bu grupların tamlayanı düşmüş iyelik gruplarından kısaltmış olabileceği düşünülmektedir.

Bir diğer tespitimiz, kelime grubunun ikinci unsuru iyelik eki almış, belirsiz zamir durumuna geçmiş ise, bu durumda iyelik eki, fonksiyonunu yitirmiş olduğundan, burada sıfat-fiil grubundan kısaltmış bir yapı olabileceğidir.

Bütün bunların dışında, ilk unsuru yönelme, bulunma veya ayrılma hali eklerinden birini almış, ikinci unsuru da iyelik eki almış bir isimden oluşan kelime grupları, ikinci unsurda bulunan iyelik ekinin, düşmüş bir ilgi zamirinin izi olabileceğini düşünülerek, bunların da tamlayanı düşmüş iyelik grupları olabileceğini düşünülmektedir.

KAYNAKÇA

- ACARLAR, Kevser, “Çıkma Durumunda (“den” halinde) Sözcüklerin Tümcede Türli Kullanışları”, *Türk Dili*, XXIV, 235, 1971.
- ARAT, Reşid Rahmetî, *Kutadgu Bilig*, Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2006.
- ARAT, Reşid Rahmetî, *Atebetü'l-Hakayık*, TDK Yayınları, Ankara, 2006.
- ATALAY, Besim, *Divanü Lugati't-Türk*, TDK Yayınları, Ankara, 2000.
- BANGUOĞLU, Tahsin Banguoğlu, *Türkçenin Grameri*, TDK Yayınları, Ankara, 1995.
- DENY, Jean, *Türk Dili Grameri (Osmanlı Lehçesi)*, Tercüme: Ali Ulvi Elöve, Maarif Vekaleti, İstanbul, 1941, s.722-723.
- ERGİN, Muharrem, *Türk Dil Bilgisi*, Bayrak Yayınları, İstanbul, 2012.
- GENCAN, Tahir Nejat, *Dilbilgisi*, Tek Ağaç Yayınları, Ankara, 2007.
- GÖKŞEN, Enver Naci, “Çıkma Durumu –den ve Kapsamı”, *Türk Dili*, XXX, 279, 1974.
- KARAAĞAÇ, Günay, *Türkçenin Söz Dizimi*, Kesit Yayınları, İstanbul, 2011.
- KARAHAN, Leyla, *Türkçede Söz Dizimi*, Akçağ Yayınları, Ankara, 2006.
- KARAHAN, Leyla, “Türkçede “-DAn biri” Yapılı Kelime Grupları Üzerine” *Dil Araştırmaları*, S.: 11, Güz 2012.
- ÜSTÜNOVA, Kerime, “Ad Tamlaması – İyelik Öbeği Ayrımı”, *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, s. 641.
- ZENGİN, Aslı, *Karahanlı Türkçesinde Kelime Grupları*, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Eski Türk Dili Bilim Dalı, İstanbul, 2013. (Yayımlanmamış Doktora Tezi).

